

זקן שהוא יונג

הרהורים על צעירות

הרב יאיר דרייפוס

אקדמות מילין

ר' צדוק, בהתבטאות הלקוחה ככל הנראה מימי זקנותו, מחלק את חיי האדם ומקורות יניקתו לארבע נקודות ציון:

בעת לידתו, אין אדם יודע עוד מה יהיה ואין שמשו זורח, אבל מכל מקום כבר קדושתו העתיד להתגלות אחר כך בו שופעת ומאירה לפניה מיד מיום היוולדו.

וימי האדם משנולד עד שיהיה בן עשרים, הם בערך ימים שלפני הקדושה. עד בן עשרים במעלליו יתנכר בקדושה שבו בתולדה מאבותיו.

ומבן עשרים עד בן שישים הוא זמן השתדלות האדם בעבודת השם יתברך ולהתקדש בקדושה עליונה. עד בן שישים קונה קדושה מצד עצמו בהשתדלותו.

ומבן שישים לזקנה והלאה עד יום המיתה הם ימי הירידה, ובהם הוא המשכת הקדושה מימים שלפניהם, וזקני תלמידי חכמים קדושתם מתוספת כל זמן שמזקינין, הוא מה שהשם יתברך משפיע לו קדושה מלמעלה, כל אחד כפי מה שראוי לו ולהרגילו בקדושה עליונה, כדי שיוכל אחר מיתה ליכנס לעולמות העליונים. ולאדם שטוב שמטעימין לו מפרי מעשיו בעולם הזה, זוכה לברכת עולמך תראה בחיך, להרגיש אז קדושה מעין עולם הבא ממש שזהו עיקר מה שמקדשין אותו מלמעלה...

והצדיקים לזקנתם יוכלו להרגיש הרבה יותר ויותר. אלא שכל זמן שהם חיים בעולם הזה אינו בקניין אלא בראיה בעלמא, כלשון "עולמך תראה", והוא רק כדי להרגילו כנ"ל שיוכל לזכות אחר מיתתו לזה בקניין...¹

פרולוג אישי

כשוך הסערה של אירוע ההפתעה שערכה לי משפחתי בהגיעי לגיל שישים, צפו ועלו לפניי מחשבות ותחושות לא פשוטות. בעצם הניחו לפניי תמונת ראי של כל המעשה שעשיתי עד היום. מחד גיסא, זהו מקור להרבה נחת וקורת רוח, ואכן אין מילים לשבח להודות ולהלל, אבל מאידך גיסא – מה עושים עם כל זה?

התחושה הראשונית בעקבות הערב שנערך לכבודי הייתה, שלא ראוי סתם כך לחגוג מבלי צידוק ממשי. אינני טיפוס שמחפש 'סיבה למסיבה'. בוודאי לא 'לבדות חג מלבי'. המחשבה על המשמעות הנוספת של אותו האירוע – יציאה מחיוב כרת – נתנה לי מקום ממשי שהצדיק לחלוטין את מה שנעשה לכבודי.

האמת היא שהאירוע 'השליך' אותי למקום חדש, כמו שחופה 'משליכה' את הרווקות בבת אחת. מעתה, ברור שאין עוד טעם למחזר את הישן ולעשות 'עוד מאותו דבר' – לא במשפחה, לא במקום העבודה ולא בלימוד התורה ובהעברת שיעורים וכיו"ב. המקום החדש עתיד ככל הנראה להיות חדש ממש. משהו מזה אני חש בעוצמה בחודשים האחרונים. נכנסתי לסחרור פיזי ומנטאלי. העוגנים הישנים התערערו. גם מבחינה חברתית, הקשרים שנוצרו עד היום הגיעו לכלל 'אריזה' אתמול בלילה. העשייה של עיקר החיים הגיעה ככל הנראה לקיצה. מה זה אומר? לאן ללכת עכשיו? מה המובן הממשי של החיים אחרי גיל שישים?

כשבירכוני בהגיעי לגיל שישים על הגעתי ל'אמצע הדרך', אמרתי שהגעתי ל'סוף הדרך'. המעשה נשלם, תודה לא-ל. זה אני, זו משפחתי, זה מפעלי, האות שלי בתורה כבר נחקקה, ועוד כיו"ב. יתירה מזו, התחדש לי מדוע בגיל שישים יוצאים מעונש כרת: לפי שעד גיל שישים לא נשלמו מעשיו. אדם המסתלק

¹ ישראל קדושים, ח.

בעיצומם של ימי המעשה, רחמנא ליצלן – זוהי כריתה. אחרי שנשלם המעשה, זהו זמן בשל להיפרד; לא למוות, אלא לחיים אחרים. ימי הצעירות, הבל הם לפני ימי הזקנה. כשאדם נער – אומר זמר; הגדיל – אומר חכמה; הזקין – אומר הבל.² זקנה היא הזמן להיפתח ל'ההבלת' כל המעשה, לעלות ממעשים להתבוננות.

על המגיע לגיל שישים נאמר – "תבוא בקלח [=שישים] אלי קבר".³ גיל שישים הוא הכנה לשלב חדש, 'פוסט המעשה'. האם הכיוון הוא לתקופה של הארות, חלומות ופקיחת עיניים לראות מה שלא יכולתי לראות עד עכשיו? להיות בעזות דקדושה? להעצים את פרטי התורה, לשאול מה אלוקים שואל ממני, ופחות לעסוק בביצור הנורמטיביות; ויחד עם זאת, לשמור על שלווה ונינוחות של קשר עם בני אדם מלב טוב, בלי פנייה יתרה להרפתקאות של התבודדות?

הצעד של ה'השלכה' וה'היזרקות מרחם שנות המעשה', הוא פרידה ממיני 'אלוהים אחרים' ומיני עבודות שאבד עליהן הכלח.

בשפה אחרת: לעת זקנה מתבקש אדם לכתוב תורה חדשה! ממש!

הצעירות היא כתב טיוטה שממתינה לגרסת הזקנה. מישהו אמר שתפקידנו הוא לכתוב טיוטות. הגרסאות הסופיות שייכות למה שעדיין לא בא. כך בחיי הפרט וכך דרכה של רוח האדם בכלל.

הזקנה כהתחדשות – אחרי בלותי הייתה לי עדנה?

לפי האתוס המודרני הזקנה משמעה דעיכה, יציאה ממעגל העבודה, דעיכת הדימוי החברתי, נסיגה גופנית, ירידה מנטאלית ואף התדרדרות עד לכדי חרפה. הצעירים, לעומת זאת, נתפסים כבעלי ערך ('העולם שייך לצעירים'). בניגוד לכך, אצל חז"ל ובמסורת היהודית בכלל, התפיסה היא הפוכה: לא רק שהזקנה

² שיר השירים רבה, פרשה א, י.

³ איוב ה, כו; מועד קטן, כח ע"א.

משובחת מן הצעירות, אלא שרק בגיל זקנה⁴ אפשר להיות צעיר באמת, חיוני ומשוחרר.⁵

אחד הדיונים המרתקים בהקשר של לידת יצחק בזקנותם של הוריו, קשור לתפיסת הזקנה כצחוק על המוות ועל סופיות הקיום. נושא זה ראשיתו במדרשים ואחריתו בספרות המודרנית.⁶ דמותה של שרה כזקנה היולדת ומניקה בנים, נתפסה אצל חז"ל כקריאת תגר על הזקנה כגזירת גורל. "אחרי בלותי הייתה לי עדנה" אינו רק תיאור חד-פעמי של מאורע שאירע שרה, אלא תפיסת עולם יהודית שבעלי הסוד והחסידות פיתחו אותה.

"ותאמר שרה צחוק עשה לי אלהים", רבי ברכיה ברבי יהודה ברבי סימון בשם רבי שמואל ברבי יצחק: ראובן בשמחה, שמעון מה איכפת ליה? כך שרה נפקדה, אחרים מה איכפת להם? אלא בשעה שנפקדה אמנו שרה, הרבה עקרות נפקדו עמה, הרבה חרשים נתפקחו, הרבה סומים נפתחו, הרבה שוטים נשתפו...⁷

הנקודה המעוררת את המדרש לדבריו ברורה. הפסוק "כל השומע יצחק לי" אינו מובן – שכן מה איכפת לשרה מהעניין החברתי? אולם ע"פ תשובת המדרש הדברים מתחווים: ההיריון הכל-כך מאוחר ומפתיע של שרה, חופן בחובו

⁴ יש לציין שהזקנה אינה פונקציה של הגיל הכרונולוגי, אלא של הבשלות והנכונות הפנימית.
⁵ יתרה על כך, בעברית המקראית האדם המבוגר נקרא 'זקן' ו'שב': "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן". זקן משמעו מלשון קניין, נוטריקון: 'זה קנה' – קנה חכמה ודעת, קנה חיים ומורכבות, קנה רכוש ומיטלטלין. המילה 'שב' מורה על לשון 'שב', כלומר: זהו אדם הנמצא כאן כבר ב'סיבוב שני', השב בפעם השנייה למקום שכבר היה בו. לעומת זאת, בעברית בת ימינו האדם המבוגר נקרא 'קשיש'. המילה קשיש משדרת קושי ותשישות, אדם שכבר כלו ימיו וענייניו, וכולו רק מחכה להיגאל מהם וללכת לבית עולמו. (החלוקה הזו בין זקן ושב לקשיש בשם אימו של ר' אלחנן – רחל ניר נ"ע)
⁶ למשל: "הכול רוצים לחיות זמן רב, אך איש אינו רוצה להזדקן... אנחנו עשויים להעלות על נס את הגיל המבוגר... אך אנו חוששים מהתדרדרות מהירה בכל מה שקשור לבריאות ולמעמד חברתי. מרבית האנשים פסימיים לגבי ההזדקנות, ומתייחסים אליה כאל איזו שהיא בגידה ביולוגית... בניגוד לפסימיות השולטת, ישנם הסבורים כי בזקנה יש יתרונות, ומעודדים אותנו לצפות בשמחה להזדקנות... כי 'הרבה מנגינות יפות מתנגנות בכינור ישן'" (רוג'ר גוסדן, **לרמות את הזמן**, ידיעות אחרונות).

"וכך משעה לשעה אנו הולכים ובשלים, וכך משעה לשעה אנחנו מרקיבים והולכים, וזה סוף לסיפור" (שייקספיר, מתוך **כטוב בעיניכם**).
⁷ **בראשית רבה**, נג, ח.

חידוש שאינו בנמצא, ומצמיח על האדמה אפשרות חדשה לגמרי – אפשרות שזקנים יחזרו לנערותם, עם כל המשתמע מכך, כלומר: שגם יילדו בזקנותם.

מלמד שכל צדיק וצדיק לעולם הבא עתיד לחיות אלף שנים...
וכל אחד ואחד מהן נולדים להם סימני נערות וחוזרים כולם
לימי נערותם...⁸

ברצוני לטעון שבזקנה ישנה אופציה לסוג של חיוניות שתצוץ מתוך הלבושים הישנים של האישיות – התעוררות ראשונית-קמאית שתתפרץ מתוך הדמות, ותביא עימה חידוש והתחדשות, תורה חדשה.

במאמר שלפנינו נעשה מאמץ להכשרת הלב למהפכה מנטאלית, לפורר לא רק את הנחות היסוד שנתקבעו בתודעתנו, אלא להיערך לשינוי עמוק שבעקבותיו עשויים לפרוץ מתוכנו הארות, תובנות, תחושות, דמיונות ואף אנרגיות גופניות שכלל איננו יודעים על קיומן ועוצמתן. על אף הדימוי שאנרגיות שייכות לצעירות – האמת שונה בתכלית.

אכן, יש איכויות מסוימות של אנרגיות שאופייניות לצעירות. אלה אנרגיות גולמיות, חסרות מודעות עצמית, שמונעות מדחפים קמאיים בדמות, מהכרח שעדיין לא עלה לתחום החירות. אלה מי-הפרצים שהראי"ה קוק תיאר אותם כמחוללים את המהפכות בעולם, שאותם הוא זיהה עם ה'סכלות מעט', האין והדחפים שמניעים את התודעה, שמקורם ב"אורות דתוהו".

ברובד ההיסטורי, על ציר הזמן, בראשית הימים, בתקופת הילדות של ההווה שלטו בעולם כוחות גולמיים, פראיים, אכזריים ואליליים. הקידמה, וערכי החופש והליברליות של המודרנה, נתפסו אצל הראי"ה קוק כזקנה של "אחרית הימים", כשלב בטיהור העולם מזיהום הכוחניות, משרידי הנחש הקדמוני, והעלאתו לאנרגיות של חופש מיסטי. הקידמה והמודרנה הן תנועה של העלאת הדחפים הקמאיים מתחום ההכרח להווה של חופש.

⁸ מובא בתורה שלמה בראשית יח, קנז.

הזקנה, אם כן, אינה סוף הדרך אלא הבשלתה.

תנאי להשתנות היא היכולת להשיל את מה שכבר לא רלוונטי; להשיל את הצעירות, את הפיתויים ששוב אינם מפתים. כל אלה דומים הם לפיגומים של הבניין, שאחרי שהבניין בנוי שוב אין צורך בהם. מי שאינו ננסר ממה שכבר אינו רלוונטי וממשיך להיאחז בכוח בישן, בדימויו העצמי, במקום עבודתו, במעגלים חברתיים שכבר אינם רלוונטיים, בלבושים שפג תוקפם, בספרים ששוב אינם מחיים – לא יוכל להתחדש, כלומר להזדקן.

כל נסירה כאובה ומיוסרת. רק מי שמוכן להריסות גדולות, יזכה לבניינים גדולים – לימד הראי"ה קוק. כשם שמלמדנו הרמב"ם שמדרכי השב לשנות את שמו ולשנות את מקומו, שהרי גלות מכפרת עוון – כך ראוי לו לאדם לעת זקנה לשנות את מקומו ואף לשנות את שמו. אדם נושא בדרך כלל את השם שנתנו לו אביו ואימו, ואף את השם שנתנה לו החברה, אבל אינו נותן שם לעצמו, שהוא העיקר בביוגרפיה הצומחת של האדם על פני האדמה.

זקנה כגילוי הגוף

אחד ממוקדי הניגוד העמוק בין העולם המודרני-חילוני ובין המסורת היהודית נוגע ליחס האדם לגופו, למושגי הצניעות והבושה.

עינינו הרואות שבמחוזותינו לא שכיח לדבר על הגוף. מתביישים. הצניעות, שהיא ערך תשתיתי בנפש היהודית, הופכת פעמים רבות למסווה ולניכור, למסכה אטומה ונוקשה היוצרת חיץ בינינו לבין הזולת, ולעיתים אף לחוסר יכולת של אדם להגיע לאינטימיות גופנית. הבושה מצידה עלולה להידרדר ולהפוך לתופעה ילדותית, לא בוגרת ואינפנטילית, שאיננה מסוגלת לקבל את עצמה מתוך הרחבה, וכשהיא נתקלת בעצמה היא מסתבכת וחפצה להתנדף ולהפוך לאין.⁹

⁹ ביטוי ספרותי למתח שבין עולם ישן, שבו אדם זר לגופו, לבין עולם חדש, מודרני, שנפרץ לחושניות ולמיצוי היצרים, מצוי בתיאור הבא: "...ושמא האמת היא כי לא מפני אימיו של הלונט הייתה סבתא מסגפת ומטהרת את גופה בטבילות ורתחות בוקר צהרים וערב כל ימי חייה בירושלים ('הלונט מלא מיקרובים'), אלא דווקא מפני קסמיו החושניים המפתים, מפני גופה שלה, מפני

בזקנה אדם מגלה את גופו. היחסים של אדם בכלל ויהודי בפרט עם גופו, הם סבוכים. בניגוד ליווניות שבה הגוף העירום היה אביזר בעבודה הדתית-חושנית-אליטית, התורה פונה לצניעות ולבושה. בזקנה המילים 'צניעות' ו'בושה' עשויים לעבור מהפכים מנטאליים ולהיטען באנרגיות חדשות. מהתבוננות בשפה ההלכתית, כמו גם בשפת הסוד, בוקעים ועולים תיאורים עזים של גילוי הגוף, של עבודת הגוף בתנועה, בריקוד, ושל התנערות מדימויים של הגנה ועודף יראה המתנכרים לגוף.

ברית איהו סיומא דגופא¹⁰

בנקודה זו נפנה לתורה בזה"ק, שהשפיעה עליי השפעה מרובה ופתחה בפניי תובנות מלהיבות. הזוהר שואל מדוע יעקב זכה רק ל'חלום' שזו הדרגה הנמוכה של ההתגלות, רק אחד משישים מנבואה, ולא זכה ל'מראה', שהוא המקום העמוק והסתום.

תא חזי "ויחלום". וכי יעקב קדישא, דאיהו שלימא דאבהן, בחלמא אתגלי עלוי ובאתר דא קדישא לא חמא אלא בחלמא! [=וכי יעקב הקדוש, שהוא השלם באבות, בחלום נגלה אליו, ובאתר קדוש זה (ארץ ישראל) לא ראה אלא בחלום?] אלא יעקב בההוא זמנא לא הוה נסיב, ויצחק הוה קיים [=אלא יעקב באותו זמן לא היה נשוי, ואביו היה קיים]...

משיכתם העזה של השווקים העולים על גדוניהם ונוהרים סביבה ומסחררים את נשימתה עד עומק הסרעפת בשפעת הירקות והגבינות המתובלות והריחות החריפים הזרים ומוזרים ומגרים לה... לבסוף היא מתה מהתקף לב. זאת עובדה. אבל לא התקף הלב, כי אם הניקיון הרג אותה. או לא הניקיון, כי אם מאוייה הסודיים הרגו אותה. או לא מאוייה, כי אם חרדתה הנוראה מפני מאוייה אלה. או לא הניקיון, לא המאויים ואף לא חרדתה מפני מאוייה, אלא דווקא הכעס התמידי והסודי שלה על חרדתה זו, כעס חנוק, כעס ממאיר, כעס על גופה שלה, כעס על תשוקותיה, וגם כעס אחר עמוק ממנו, על עצם רתיעתה מפני תשוקותיה; כעס עכור, רעיל, כעס על האסירה ועל הסוהרת, שנים על שנים של התאבלות חשאית על הזמן שהולך וחולף, ועל הגוף המצטפד ועל חמדת הגוף, זו החמדה המכובסה אלפי כביסות והמסובנת עד דכא והמחוטאה והמקורצפת והמורתחת, חמדת הלונט הזה, המזוהם, המיוזע, הבהמי, המענג עד עילפון, אבל כולו מלא מיקרובים..." (עמוס עוז, סיפור על

אהבה וחושך, ירושלים תשס"ד, עמ' 43-42).

¹⁰ דיון נרחב בעניין זה, בספרי 'חתונה של אבירים' עמ' 68.

"ויאמר אלהים לישראל במראות הלילה" – הכא לא כתיב ביה "חלום", דהא מדרגא אחרא עלאה הוה [=כאן לא כתוב חלום אלא גילוי בדרגה אחרת]...

בגיני כך יעקב בההוא זמנא כתיב "ויחלום והנה סולם מוצב ארצה", מהו סולם? דרגא דשאר דרגין ביה תליין והוא יסודא דעלמא [=דרגה ששאר הדרגות תלויות בה והוא יסוד העולם].

"וראשו מגיע השמימה", הכי הוא לאתקשרא בהדיה [=כך הוא להתקשר אליו].

"וראשו מגיע השמימה", מאן 'ראשו'? ראשו דההוא סולם. ומאן איהו? דא דכתיב ביה "ראש המיטה" (בראשית מז, לא), בגין דאיהו ראש להאי מיטה ומינה נהיר [=ומהו? זה שכתוב בו "ראש המיטה", היות שהוא ראש לאותה מיטה וממנה הוואר].

"מגיע השמימה", בגין דאיהו סיומא דגופא, וקאים בין עלאה ותתאה, כמה דברית איהו סיומא דגופא, וקאים בין יריכין וגופא, ועל דא מגיע השמימה [=היות שהוא סיום הגוף, ונמצא בין עליון ותחתון, כמו שמקום הברית הוא סיום הגוף, ונמצא בין הירכיים לגוף, ולכן מגיע השמימה].¹¹

אני רוצה לטעון שבניגוד לתפיסה הרווחת, הזוה"ק פעמים רבות מכוון לפשוטו של מקרא. חלקו הראשון של הזוהר עוסק בשאלת היחס שבין החלום ובין המראה. החלק השני עוסק בתיקון הברית. ישנו קשר הדוק בין שני החלקים.

הזוה"ק מנמק מדוע יעקב לא זכה למראה אלא רק לחלום – בגלל שלא היה נשוי, ובגלל שאביו היה עדיין בחיים. גם כשהיה נשוי לא זכה יעקב בחרן למראה אלא לחלום, מפני שלא היה בארץ ישראל. שלושה מוקדים בחיי אדם עשויים לטלטל אותו אל הלא-נודע, אל המחוזות הסתומים: נישואין, הסתלקות הורים,

¹¹ זוהר ח"א, קמט ע"ב.

וכריתת ברית עם ארץ ישראל. אני אומר תמיד לחתן וכלה בערב חופתם, שיאפשרו לעצמם ש'יקרה להם משהו' בעת חופתם, שייתנו לעצמם 'לאבד שליטה', שייתנו אמון בהליכה ללא-נודע, שיפרדו קצת מהתודעה המערבית שנותנת אמון רק במודע.

באופן מפתיע, אני מוצא את עצמי אומר לאבלים בדיוק אותם דיבורים. אבלות היא קשה, מפוררת ועכורה – בייחוד אבלות על אדם שהיה מעורב בעיצוב דמותך. אבלות היא שטח דמדומים, אזור לימינלי, שבו מתרחשות התפרצויות, שינוי עמוק בתודעה ומגע עם המסתורין.

מכאן פתח להבנת פרטי חלום יעקב. "וישכב במקום ההוא ויחלום וכו'". התיאור של הפסוקים קושר שלושה נתונים: חלום, לילה ("כי בא השמש"), ומצב של שכיבה. לראשונה בתורה מתוארת שכיבה. השכיבה מופיעה קודם לכן בהקשר של זיווג – "וישכב עימה בלילה הוא" (תיאור שאינו נמצא בזיווגים קודמים). כמו כן השכיבה מופיעה בתורה בהקשר של פטירה – "הינך שוכב עם אבותיך" ועוד. שכיבה פותחת ערוצי תודעה חדשה שאינם אפשריים בעמידה.

כמו כן ביחס לברית הארץ: "הארץ אשר אתה שוכב עליה – לך אתננה ולזרעך". כפי שלמדנו, הזוה"ק מלמד שרק מי שנשוי ואביו אינו קיים יזכה למראה, שהוא הגילוי הגבוה. שלוש ההתרחשויות שעשויות לטלטל את התודעה, קורות במצב של גוף חשוף – בשכיבה.

עיקר חידושו של הזוה"ק הנ"ל, אינו בהבחנה שבין ה'מראה' העמוק והסתום ובין ה'חלום' שהוא מונהר ובכך פחיתותו, אלא בפירושו המהפכני (בתרתי משמע) למילים "וראשו מגיע השמימה" – שהראש הוא כינוי לתחתית הגוף (כאשר הרגליים אינן מעיקר הגוף).¹² ראש הגווייה הוא סיומא דגופא, מקום הברית, המקום הסתום. הוא ה'ראש' שמזוהה עם "ראש המיטה", תיקון הברית. "ראשו מגיע השמימה" הוא ראש הגווייה! לעומת זאת, המקום הנמוך הוא הראש הפיזי, המוחין, ההארה. "סולם מוצב ארצה" – הארץ היא הראש, התודעה,

¹² אכן ר' נחמן לא סיפר על הבעטליר השביעי, החיגר, חסר הרגליים.

המודעות העצמית. המראה, הסתימות, מקורו במחוזות האפלים,¹³ ביצרים הנמוכים.¹⁴

הגירוש מגן עדן והקללה הקדומה, עשויים להתפרש כהתהפכות המבט על הגוף. בגן עדן היה ראש הגוויה מוצא המגע עם האינסופי. אחרי הגירוש, זכה האדם בדעת והפך לבעל בחירה. ראשו ומוחו הפכו לראש, והאגן נדחק לתחתית, ליצירות האפילה, לפגם הברית רח"ל. גירוש המוקד האנושי מהאגן, מראש הגוויה (עץ החיים), אל הראש, למוחין (עץ הדעת) – משמעו גירוש מהפוריות-חיוניות-סתימות, אל התודעה, הדעת והמודעות העצמית. בשפתו של פרויד, הישרדותו של העולם מותנית בהוויה של סדר, של תיקון. ה"סופר-אגו" הוא מקור המשטר; ובקדושה – התורה, ההלכה, המנהג והמסורת, קבלת עול וציות. כך מסבירים בעלי הסוד את גירוש האדם מגן עדן: האכילה מעץ הדעת זיכתה אותו בדעת, אבל הפכה אותו ל'נפרד', ובכך איבד את אלוקים.

מקום הברית הוא המקום הסתום של מוצא הקיום. זה ה'איד', בשפתו של פרויד, שממנו עיקרון העונג, הכאוטיות שמאיימת על הסדר, המשטר, ה'סופר-אגו'. אלא שבניגוד לפרויד שחתר להשלטת ה'סופר-אגו' על ה'איד', לטובת הסדר החברתי, הזוה"ק מעמיד את המקומות האפלים, היצירות וראש הגוויה, כשמיים, כמקום שכינה על ראש המיטה. יעקב מיטתו שלימה. הדעת והמודעות העצמית שייכים לממשלת היום. זה עולם החלום שמקורותיו בהכרה, "מה שאדם מהרהר ביום מראים לו בלילה בחלום". לעומת זאת התיקון הממשי אינו במודעות העצמית, אלא ביכולת להמתיק את הדחפים, להעלות אותם, כלשון הפילוסופים, מההכרח לחירות. הדחפים האפלים הם מקור ההרס וערעור הסדר, אבל תיקונם הוא מקור הכיסופים, הדביקות, רצון-הרצונות.

ברצוני לטעון, שהמעבר מעולם החלום, שמרכזו התודעה העצמית, האוטונומיה האנושית, הבחירה, המקומות המונהרים שבדמות, למצב תודעה של

¹³ על עניין זה כתב הראי"ה קוק: "המחשבות היותר עמומות, שביסודן הן נובעות מרום המעלה העליונה שבאמת, הן הן מיישבי העולם והחיים. והמחשבות היותר מבוררות, שהן תוצאות ממדרגה פחותה באורה, מחוסר מעט של אור האמת הנשגבה, הרי הן מבלי עולם" (אורות הקודש א, עמ' קל).
¹⁴ לתפיסה זו יש מקבילות בתיאוריות פסיכולוגיות ובתורות מזרחיות. פרויד נעץ במידה רבה של צדק את מוצא הקיום האנושי ביצרים, אלא שהפריז על מידותיו.

'מראה', למקומות הסתומים, למוצא הקיום, לרצון שגבוה מהחכמה, לאנרגיות הקמאיות שהן מוצא היצריות הכאוטית מ'אורות דתוהו' – הוא מעבר מתודעה של צעירות לתודעת זקנה. תודעת הזקנה היא תודעת ה'על-מודע', תודעה של הארות בלתי מילוליות, למעלה מהשפה. בניגוד לדימוי המודרני שלפיה הזקן הוא 'צעיר בלוי', הזוה"ק מלמד שהצעיר הוא זה שגורש מגן עדן של המוארות, אל עולם של דעת ומודעות עצמית. לעומתו, הזקן יודע 'לעבור מעולם לעולם', להתמיר את דמותו מחכמה לרצון, ממילים לשתיקה, מלימוד להתבוננות, למעלה מטעם ודעת.

אמורא זקן משתובב לפני כלות

כד דמך ר' שמואל בר רב יצחק דהוה מרקד אתלת שבשין
 [=כאשר נפטר ר' שמואל ב"ר יצחק שהיה מרקד לפני כלות
 בשלושה ענפים], נפקין רוחין ועלעולין ועקרון כל אילניא
 טבייא דארעא דישראל [=יצאו רוחות סערה ועקרו כל
 אילנות טובים בארץ ישראל].

למה כן? דהוה לקיט מנהון שבשין ומהלך קדם כלה [=שהיה
 מלקט מאילנות אלו ענפים, ורוקד לפני כלה], והווי רבנן
 אמרין למה עביד כדין [=והיו חכמים תמהים למה הוא עושה
 כך], למה הוא מבזה את אוריתא [=מדוע הוא מבזה את
 התורה]. אמר רבי זעירא: שבקותיה, דהווי ידע מה הוא עביד
 [=עזבו אותו, שהוא יודע מה הוא עושה].

כד דמך נפקו למיגמל ליה חסד ונחתה שבשבה דנור [=בעת
 שנפטר יצאו לגמול איתו חסד, וירד מן השמים ענף של אש],
 ואיתעבידת כמו שבשבה דהדס [=ונעשה כמו ענף של הדס]
 ואפסיקת בין ערסא לציבורא [=וחצץ בין המיטה ובין
 הציבור].

אמרין: חמון דהדין סבא דקאי ולעי דקמה ליה שבשתיה
 [=אמרו: ראו זקן זה שהיה עומד וטורח (ומרקד לפני כלות),
 ועכשיו עומדים הענפים לכבודו].¹⁵

הנהגותיו של רבי שמואל ב"ר יצחק בזקנותו, שבאו לידי ביטוי בריקודים
 אקסטטיים לפני כלות, גרמו לבידודו מחברת החכמים.¹⁶ הם טענו כלפיו שהוא
 מבזה את התורה. לטעמם, ראוי שרב זקן ומכובד לא 'ישתטה' בחתונות כנער,
 אלא יעטה על עצמו את הפוזיציה הרבנית המכובדת והרצינית.¹⁷ האירוניה של
 המדרש היא, שגם האות מן שמים בהלוויתו לא עורר את החכמים לחרטה על
 העוול שעשו לו, והם הסתפקו באמירה מינורית – 'חמון דהדין סבא דקאי ולעי
 דקמה ליה שבשתיה' [=ראו זקן זה שהיה עומד וטורח, ועכשיו עומדים הענפים
 לכבודו].

חיוניות של זקנים ששבים לנעוריהם, קשורה אצל הרמב"ם למהות השמחה
 בעבודת ה'. כך כתב:

מצווה להרבות בשמחה זו,¹⁸ ולא היו עושין אותה עמי הארץ
 וכל מי שירצה, אלא גדולי חכמי ישראל וראשי הישיבות
 והסנהדרין והחסידים והזקנים ואנשי מעשה הם שהיו
 מרקדין ומספקין ומנגנין ומשמחין במקדש בימי חג הסוכות,
 אבל כל העם האנשים והנשים כולן באין לראות ולשמוע.

השמחה שישמח אדם בעשיית המצוה ובאהבת האל שצוה
 בהן, עבודה גדולה היא... וכל המגיס דעתו וחולק כבוד
 לעצמו ומתכבד בעיניו במקומות אלו חוטא ושוטה... וכל

¹⁵ בראשית רבה פרשה נט, ד.

¹⁶ בחב"ד עסקו רבות בסיפור על ר' שמואל בר רב יצחק כדוגמה העיקרית ל'שטות דקדושה', וראה
 על כך מאמרו של האדמו"ר הזקן בפתח 'דרושי חתונה' שלו ובביאורו של ר' הלל מפאריטש על כך.
 כן ראה בספר דרוש לחתונה מאת הרב יצחק גינזבורג, שביאר כל הדרושים הללו בהרחבה רבה,
 ובפרט בעמ' מד-מט.

¹⁷ ידוע שר' אברהם קאליסקר, מאבות החסידות בדור הראשון, התפלל בעמידה על הראש.
 המתנגדים תקפו אותו על כך בחריפות, וכתבו עליו שהוא 'פוער לפעור'. היחידים שמורדים ב'פזוה'
 הדתית השקרית, ומוסרים נפשם לעבודתו יתברך באמת, אינם זוכים לאהדה בחייהם.
¹⁸ שמחת חג הסוכות במקדש.

המשפיל עצמו ומקל גופו במקומות אלו הוא הגדול המכובד העובד מאהבה, וכן דוד מלך ישראל אמר: "ונקלותי עוד מזאת והייתי שפל בעיני" (שמואל ב, ו, כב), ואין הגדולה והכבוד אלא לשמוח לפני ה' שנאמר: "והמלך דוד מפזז ומכרכר לפני ה'" (שמואל ב, ו, טז). בריך רחמנא דסייען.¹⁹

הרמב"ם לומד את עקרונות מצוות השמחה בכלל ממצוות שמחת בית השואבה בסוכות במקדש. הוא ראה בעיני רוחו את הוויכוח בין דוד למיכל כבניין אב לשמחה אמיתית, שנבחנת אף ובעיקר בנכונות למרוד במוסכמות החברתיות. הרמב"ם נוקט כאן בלשון חריפה ביותר כלפי המגיס דעתו וחולק כבוד לעצמו במקום עבודת ה', שהוא חוטא ושוטה. מיכל, המייצגת כאן את הנורמטיביות הדתית, נחרדת מכך שבעלה, מלך ישראל ומנהיג העם, מפזז ומכרכר כאחד השוטים.

אולם יש לסייג את הדברים, ואף הרמב"ם עצמו מסייג אותם. לא כל אדם ראוי לשמחה אמיתית, אלא דווקא הזקנים ראויים לה. צעירים המפזזים ומכרכרים, עשויים לבטא בכך יצריות גולמית הטעונה ריסון ואיפוק. דווקא בזקנה, אדם יכול לזכות לחיוניות מוארת, ולא לחשוש כלל מלקרוא דרור לכוחותיו. אדרבה: הזקנים צריכים ללמד את העם את החיוניות האנרגטית כשהיא נקייה מגולמיות צעירה. הם, ורק הם, צריכים לרקוד ולפזז, ומי שאינו משחרר עצמו ומוסר נפשו ותדמיתו לעבודתו יתברך, הרי הוא חוטא ושוטה.

ברוח דומה תיאר האדמו"ר 'מי השילוח' מאיז' ביצא את נוח לאחר יציאתו מהתיבה. הוא עושה זאת בדרוש חסידי שמפורר את פשוטי המקראות. הוא מלמד שבזקנה, כשארם נשלם, אזי מותר הוא להתפשט במידותיו, כי הכול רצון ה':

עניין התיבה, שנתן ה' יתברך עצה והגנה לנח עד שעברו ימי הזעם, וכן לכל מי שלא נזדכך ליבו עדיין יוכל ללמד עצות איך יסתר עצמו ויגין בעדו מכל רע המתרגש בעולם...

¹⁹ רמב"ם הל' לולב, פרק ח, הל' יד-טו.

ועניין התיבה הוא עפ"י מה דאיתא בגמרא שלושה הקב"ה אוהבן: מי שאינו כועס ואינו משתכר ומי שמעביר על מידותיו... וכל זה היה עצות לנח קודם שנשלם איך יסתיר עצמו, כי מייד כשיצא מן התיבה שאז היתה השלמתו, אז עשה ההפך מאלו הדברים, כמ"ש "וישת וישכר" וכעס על חם ולא עבר על מידותיו, כי כשאדם נשלם אז מותר להתפשט, כי אז הכל רצון ה'!²⁰

הזקנה כמעבר מהחכמה לגוף – מתורתו של רש"ב מפשיסחא

מכאן למחשבות על התעוררות הגוף בהכנסת אורח וליוויו. כך מלמד ר' שמחה-בונם מפשיסחא:

"אל נא תעבור מעל עבדך" – מכאן למדו חז"ל: גדולה הכנסת אורחים יותר מ[ה]קבלת פני השכינה".²¹ וקשה: ובאמת אברהם מנא הוכיח זאת? ואמר הרבי, ר' בונם מפשיסחא זי"ע, דאברהם אבינו ע"ה, היו כל האברים שלו כל כך מזוככים, שכאשר בא לעשות מצווה, היו האברים בעצמם מוליכים אותו להמצווה... וכאשר באו האורחים, כתיב "וירא וירץ לקראתם", עהר האט אצאפעל גיגעבען ציא דער מצוה [גופו פירכס לקיים את המצווה]. מזה הוכיח דהכנסת אורחים גדולה. דהאברים רצו יותר להכנסת אורחים מקבלת פני השכינה...²²

דבריו של רש"ב מרחיקי לכת: המבחן הוא היענות הגוף למצווה, התעוררות האיברים! כל אחד מכיר מתוך עצמו מעשים שנעשים מהמקום של ציות, של יראת שמים בסיסית, לעומת מעשים שמקורם בחשק, בתשוקה, שאדם נענה להם מגופו. החידוש הנועז של רש"ב כפול: ראשית, המבחן לממשות המצווה הוא

²⁰ מי השילוח פ' נח.

²¹ שבת כז, ע"א.

²² קול שמחה, פרשת וירא.

בהתעוררות הגופנית אליה ולא בעצם הציות – שלעולם היא מוטיבציה הכרחית אך נמוכה בדרגתה. שנית, וזה העיקר בעיני: גוף האדם, יצריו הבסיסיים ביותר, רצים דווקא לקראת מפגש אנושי! האורחים הם ההפתעה, הסיכוי המפתיע והמעורר להתחדשות ולחידוש הדמות. הכנסת אורח אינה 'מצווה' רק במובן של ציות העצל והכנעת רצונו האישי. פני אדם הם פני שכינה. אירוח הוא אירוע שעשוי להיות מגרה את החשק ומסעיר.

בעולם שלנו, קרבת אדם זר נחשבת למטרד, למעמסה, לאיום על החופש ועל הפרטיות. אכן, יש מקום גם למבט כזה; רצונו הבסיסי של הסובייקט להתבודד, לינוק חיות מה'אין', מה'היות אצל עצמו', הוא מובן ומוצדק. כל אדם זקוק לחללים של שקט ודממה, 'רק אני ואלוקים'.

בשפה החב"דית זהו ה'אור ממלא' – אור המאיר לעצמו; האינטימיות של האדם עם עצמו זו קבלת פני שכינה. אומנם המקום הגבוה יותר הוא ה'אור סובב', אור המאיר לזולתו, שמקורו באורח, בהתגלות המפתיעה שמגיעה מבחוץ בדמותו של אורח אקראי. גאולה באה בהיסח הדעת. ההתרחשויות והשינויים הממשיים מתגלים באקראיות, בקונטינגנטיות של הקיום. כל אחד יודע שלשגרה המודעת נענים באופן מתון, קורקטי, ואילו להפתעה האקראית נענים ב'זקיפת גבה', במידה של התפעלות, בהתעוררות.

זה המבוא לשמחה ממשית, שמחת זקנים. השמחה היא גופנית. מקורה בהתעוררות האברים מעצמם. כך באופן מופלא, מתנהרים דיבוריו של רש"ב מפשיסחא על הכנסת אורחים שגדולה מקבלת פני השכינה. הגופני מתגבר על המודע, על השליטה העצמית, על הסופר-אגו. הזקנה היא באור הסובב, בהיענות להפתעה, להארות שמקורן למעלה מהשתלשלות, ב'פריצה' למעלה מטעם ודעת.

בזקנה אין כבר ערך למשטר היראה, ל'אתכפיא', שמתאים לצעירות. פסגת הצעירות, החירות – שורשה מהבינה; פסגת הזקנה, החופש – מהכתר.

תורה של זקנה

בזקנה משתנה לחלוטין אופיו של לימוד התורה. הרמב"ם מבחין בין אופן הצמיחה של אדם צעיר, שעליו לשלש את זמן לימודו, לבין מי ש'הגדיל בחכמה', שעליו לעסוק בעיקר בגמרא ובעיקר בפרדס. כך כתב:

עד אימתי חייב ללמוד תורה? עד יום מותו, שנאמר: "ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך". וכל זמן שלא יעסוק בלימוד הוא שוכח.

וחייב לשלש את זמן למידתו, שליש בתורה שבכתב, ושליש בתורה שבעל פה, ושליש יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו ויוציא דבר מדבר וידמה דבר לדבר ויבין במידות שהתורה נדרשת בהן עד שידע היאך הוא עיקר המדות והיאך יוציא האסור והמותר וכיוצא בהן מדברים שלמד מפי השמועה, וענין זה הוא הנקרא גמרא.

כיצד? היה בעל אומנות והיה עוסק במלאכתו שלוש שעות ביום ובתורה תשע, אותן התשע קורא בשלוש מהן בתורה שבכתב, ובשלוש בתורה שבעל פה, ובשלוש אחרות מתבונן בדעתו להבין דבר מדבר... והעניינים הנקראים פרדס בכלל הגמרא הן.

במה דברים אמורים? בתחילת תלמודו של אדם. אבל כשיגדיל בחכמה ולא יהא צריך לא ללמוד תורה שבכתב ולא לעסוק תמיד בתורה שבעל פה, יקרא בעתים מזומנים תורה שבכתב ודברי השמועה כדי שלא ישכח דבר מדברי דיני תורה, ויפנה כל ימיו לגמרא בלבד לפי רוחב שיש בלבו וישוב דעתו.²³

הרמב"ם חושף בעוצמה רבה את הצורך של לומד התורה להשיל מעליו את תורת צעירותו, ולא לדבוק כל ימיו בתורה של מסגרות ממוסדות. תורת הצעירות היא, למצער, רק פיגומים לעיקר הבניין שייבנה בזקנתו. כשיגדיל בחכמה, שוב אינו

²³ רמב"ם הל' תלמוד תורה, פרק א, הל' י-יב.

כפוף לנורמטיביות של 'בחור ישיבה', ועליו להגות, להתבונן וליצור ממקום של חופש. עם זאת, גם בזקנותו עליו לקבוע עיתים מזומנות לעיסוק הנורמטיבי בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ.

לאור דברינו, ועל רקע טענתו של אדמו"ר הזקן מחב"ד, שהרמב"ם ינק את תורתו ממידת החכמה ולא מהכתר (הרצון), צריך לנסח הלכה נוספת למי שהבשיל עד כדי כך שהגדיל ברצון ולא רק בחכמה, ונפתחו לפניו יכולות רוחניות שמקורן בסודות נשמתו, ב'יחידה' שבדמותו. אדם שכזה בוודאי מחויב להשקיע את יכולותיו בזקנותו במקום הכי אישי שלו, ב'סיפור' שלו, בלי לפזול לסיפורים של אחרים, ולשנות את סדר יומו ואת תכני השקעתו.

כך מספר הרב קוק בוידוי נדיר על ייסוריו בלימוד תורה, שחונק אותו מיצירה חופשית:

...שאלה היא אם אני צריך ללמוד, אם הלימוד אינו דוחה אצלי את הגיון הלב, את רחשי הנשמה ההולכים ומתגלים תמיד כגלי ים מתוך הסערה, אם ההתגלות הזאת, הבאה מתוך מעמקי הרוח, אינה גופה של תורה תמימה, הנובעת משורש היחידה העליונה שבנפש, שכל לימוד הדוחה אותה, הרי יש בו גופו משום ביטול תורה.

אבל מי יפתור לנו חידת עולם זו? מי יציג גבול לרוח? מי יאמר לו עד פה תבוא? ומי ימוד לנו את המדידות הקצובות והמגבילות, לומר: עד כאן הוא גבול התורה והופעת חידושיה, ומכאן ואילך כבר בא הגבול אל תוך רעיונותיו החילונים של האדם, שאני יכול לקרוא אותם בכל שם של כבוד... שירים, מכתמים, מליצות, חזיונות, רעיונות, הגיונות, אבל לא דברי תורה. הוי כמה קשים הם החיים הרוחניים וכמה נבוכים הם אורחות תעצומותיהם! מי יוכל לחוק כאן חוקים? מי יוכל לחרוט קווים במקום אשר כל היסוד נעלם,

והולך ומיטשטש מן העין? כאן עזרה מקודש דרושה בהתגלות. "יצפון לישרים תושיה, מגן להולכי תום".²⁴

אפילוג

"אני כבר לא לומד, אלא עוסק בהגות" – כך אמר אדם גדול אחד. הזקנה היא פרישה מלימוד, למצער, במובנו המסורתי. בעת הזאת מתגלים אצל רבים מאגרי צימאון אדירים, שלעולם לא יבואו על סיפוקם מדף יומי וכיו"ב. אותם אנשים נדרשים, ע"פ הרמב"ם, ללמוד תורה 'על הסדר' בעיתים מזומנות, ואת עיקר זמנם להשקיע בגמרא – ותכלית הגמרא היא המרכבה (בכל המובנים של המושג).

מה לגבי היום? מהי ה'גמרא' הנחשבת לגולת הכותרת שבה יהגה אדם בזקנותו? צריך להניח את הדפוסים שהחברה הדתית מייעדת לפנסיונרים. כל אחד צריך לשאול את עצמו, רק אחרי שיידע להשיל מעליו ומתודעתו את הספרים הישנים, וכבר הבשיל מניסיון חיים: מהי העבודה שלו בזקנותו? התשובה לא תינתן ע"י אדם מבחוץ. כל אחד יסלול לעצמו את נתיב ההגות והרצון המאוד ייחודיים שלו, מהיחידה שבנפשו, כי רק ממנה תוצאות חיים. בזקנה אין עוד מקום ללבושים שאולים. הלבושים צריכים להיות ממין הגוף, "כהדין קמצא דלבושיה מיניה וביה".

בנוסף – השינוי המתחייב מהזקנה אינו רק לגבי תוכני לימוד התורה, אלא גם ובעיקר בהקשר של יכולות וכישורים מנטאליים, פיתוח אינטליגנציות גבוהות באופן משמעותית מהאינטליגנציה האינטלקטואלית. התנסות בחוויות רוחניות ספיריטואליות שהיו חסומות בצעירות מסיבות שונות – של חינוך, של ביוגרפיה, של שורש הנשמה, של נורמות חברתיות וכיו"ב – עשויה להתהפך בזקנה.

ועוד חזון למועד.

²⁴ הראי"ה קוק, חדריו מהד' שלישית, עמ' קטז-קיו.